
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶՍԻԿՅԱՆ

Շուրջ երկու հարյուր տարի իր վրա կրելով եվրոպական դիվանագիտության դաժան հարվածները՝ հայրենագրկված հայությունը հավատ ուներ ժողովրդավարություն, արդարություն, իրավունք հասկացությունների նկատմամբ: Այդ հավատն ավելի խորացավ ՄԱԿ-ի բարձրագույն սկզբունքների հանրահռչակումից հետո, և սփյուռքահայությունը, արդեն ավարտվող հաղթական պատերազմը գնահատելով որպես բարենպաստ իրավիճակ, սկսեց նախապատրաստական աշխատանքները Հայկական հարցը միջազգային ատյանների քննությանը ներկայացնելու համար:

Դեռևս 1919թ. ԱՄՆ-ում հաստատված գրող, լրագրող և մշակութային գործիչ Ենոկը Արմենը, հաղթահարելով լեզվական դժվարությունները, ավարտեց ԱՄՆ դեսպան Մորգենթաուի գրքի հայերեն թարգմանությունը: Նվիրյալը հույս ուներ, որ գիրքը նորից ուշադրության կենտրոն կբերի Հայկական հարցը: Սակայն, մեծ արձագանքի արժանացած գիրքը չկարողացավ ճեղքել այն անտարբերությունը, որ ձևավորվել էր Մեծ եղեռնի պատճառով աշխարհասփյուռ հայության՝ հայրենիք վերադառնալու պահանջների նկատմամբ:

Սպասելը համարելով նոր ծախողում՝ Ե. Արմենը դիմեց կտրուկ քայլի և 1920թ. դեկտեմբերի 22-ին նամակ գրեց ԱՄՆ նախագահ Ու. Ուիլսոնին՝ նրան ուղարկելով նաև իր թարգմանած «Դեսպան Մորգենթաուի հիշատակները» գիրքը: 1921թ. հունվարի 22-ին նախագահը պատասխանեց նամակին. «Սիրելի Պ. Արմեն: Թույլ տուեք ինձի հայտնել այն խիստ անկեղծ եւ խոր գոհունակությունը, զոր զգացի՝ ստանալով Ձեր դեկտ. 22 թուակիր սիրագիր նամակը: Անիկա ինձ շատ մեծ հաճույք պատճառեց եւ կը փափագիմ Ձեզի դրկել Ամանորի իմ ողջույններս, որոնց հետ նաեւ ջերմագին մաղթանքներս Ձեզի և այն

մեծ ժողովուրդին, որուն զավակն եք: Սրտակցորեն եւ անկեղծորեն Ձերդ Ու Ուիլսըն»¹:

Ահա ամերիկյան դիվանագիտության առաջին փաստաթղթերից մեկը, որն իր անորոշ բովանդակությամբ առ այսօր շարունակում է ուղղորդել Հայկական հարցի նկատմամբ այդ երկրի քաղաքականությունը:

Սկիզբը դրված էր: Այդուհետ ամերիկյան պատասխանատու գործիչները «սրտացավ» ու «անկեղծորեն» արձագանքելու էին հայության ցանկացած խնդրի՝ իրենց ծանրակշիռ ավանդը բերելով թուրքական ոճրագործ պետության պաշտպանության գործում:

Ժամանակներն իրենց հետ բերեցին նոր սրբագրումներ, սակայն երբեք չփոխվեց, անսասան մնաց Հայկական հարցի նկատմամբ դիրքորոշումը, որի փուլերից մեկն էլ ծնվեց Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին:

Հիտլերյան խմբավորման պարտությունն անխուսափելի էր: Մեծ տերությունները, որոնց ջանքերով ոչնչացվեց ֆաշիզմը, աշխարհաքաղաքական նոր խնդիրներ էին մշակում, ի լուր հայտարարում դեմոկրատիայի ու ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության մասին: Երբ արդեն հայտնի էր, որ հետպատերազմյան շրջանի աշխարհաքաղաքական խնդիրները քննարկվելու են հաղթող տերությունների ղեկավարների առաջիկա խորհրդաժողովում, սփյուռքահայությունը ներգրավվեց եռանդուն աշխատանքի՝ Հայկական հարցը դաշնակից երկրների համաժողովին ներկայացնելու համար:

1943թ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունն առավել ակնառու դարձավ Ստալինգրադի ճակատամարտից հետո, անիրականանալի էր դառնում Թուրանի գաղափարը, փոխվում էր նաև Թուրքիայի նկատմամբ ԽՍՀՄ վերաբերմունքը: Սփյուռքահայ հասարակական կազմակերպությունները, կուսակցությունները, վերլուծելով միջազգային հարաբերությունները, որոշեցին միատեղել աշխատանքները և առաջիկա համաժողովներին ու «Մեծ եռյակի» երկրներին ներկայացնել հայրենագուրկ հայության խնդիրները: Այդ նպատակով էլ գաղթօջախներում սկսվեց ազգային կազմակերպությունների կազմավորման գործընթացը: Ասպարեզ եկած Ազգային խորհուրդները մշակում էին գործունեության ծրագրեր, համախմբում էին տարագիր հայությանը, ձևավորում նախաձեռնող խմբեր:

Առաջին խոշոր միավորումը ստեղծվեց 1944թ. մարտի 19-ին: Ամերիկյան Ազգային խորհուրդն ընդգրկում էր Հայ դեմոկրատական լիբերալ կու-

¹ «Հայ գինվոր», 2005թ., 17 դեկտեմբերի:

սակցությունը, Հայկական առաջադիմական լիգան, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը:

Յուրաքանչյուր կուսակցության երեք անդամներ ընդգրկված էին խորհրդի ղեկավար մարմնում: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց ռամկավար Պետրոս Ա. Թերզյանը: Ընդգրկելով հայրենակցական քսան կազմակերպություններ՝ Խորհուրդը երկրի տարբեր նահանգներում ձևավորեց հիսունի հասնող մասնաճյուղեր²:

ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությունը Հ. Դարբինյանի ու Ս. Վրացյանի ղեկավարությամբ ԱՄՆ-ում կազմավորեց Հայկական ազգային կոմիտե: Ա. Չոպանյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Ֆրանսահայ Ազգային խորհուրդը: Եգիպտոսում Ազգային խորհուրդը ղեկավարում էր նկարիչ Ալ. Սարուխանը: Ազգային խորհուրդներ էին գործում նաև Լիբանանում, Սիրիայում, Հունաստանում, Ուրուգվայում, Պաղեստինում:

1945թ. ցեղասպանությունից մազապուրծ, ԱՄՆ քաղաքացի Սուրեն Տաշյանը նամակով դիմեց ԱՄՆ նախագահ Հ. Ս. Տրումենին. «Թանկագին Միստր նախագահ

Մենք՝ հյուսիս-արևմուտքի հավատարիմ քաղաքացիներս, մեծ դառնություն ապրեցինք, երբ իմացանք, որ մեր կառավարության որոշ պաշտոնատար անձինք պաշտպանում են ֆաշիստական Թուրքիային, որպեսզի դիմադրի առաջիկայում տեղի ունենալիք Թուրքիայի և Ռուսաստանի տարածքային ճշգրտումներին:

Հաշվի չառնելով որոշ թուրքամետ, կարճատես, շահամոլ մամուլի ներկայացուցիչների կեղծ հայտարարությունները՝ փաստ է, որ ոչ հեռավոր ժամանակներում Թուրքիայի քրիստոնյաներն ու մյուս փոքրամասնությունները պարբերաբար հետապնդվել են:

Դժբախտաբար, երբեք թուրքական գազանությունների մեծ ցուցակի առթիվ չեն եղել սփոփանքի նշաններ, չեն եղել փորձեր Թուրքիայի քրիստոնյաներին թույլ տալու ստանալ Ատլանտյան հրովարտակի (Խարտիայի – Հ.Զ.) ազատությունը: Հարյուր հազարավոր տեղահանված հայ քրիստոնյաներ, վերջին պատերազմի թուրքական կոտորածների մնացորդները, մասամբ ապահովված ամերիկյան բարեգործությամբ, Հունաստանի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Ֆրանսիայի ճամբարներում առ այսօր գտնվում են անօգնական գաղթականի կարգավիճակում:

² Ահարոնյան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրա, Պեյրոպ, 1964, էջ 195:

Եթե մենք միջամտենք, ապա դա Միացյալ Նահանգների համար կլինի արդարացի և իրավական, առանց երկմտության Թուրքիային հայտարարելու, որ տարածքային ճգրտումները պետք է տեղի ունենան, որպեսզի Թուրքիայից քշված հայերն իրենց հինավուրց հայրենիքում ինչ-որ տեղ ապաստան գտնեն, որտեղ այդ ունակ և ձեռներեց ժողովուրդը կկարողանա ինքը հոգավ իր մասին:

Սա, Միստր նախագահ, կլինի ոչ միայն կատարումը դարավոր մարդասիրական խոստումների, այլև առաջընթաց քայլ Թուրքիայի բարոյական և հոգեկան արթնացմանը: Դա կլինի մի մեծ խթան Մերձավոր Արևելքի հալածված ժողովուրդների խաղաղության գործում»³:

Բնական է, որ արդեն հակամարտությունների փուլ մտած նախկին դաշնակիցների և հատկապես ԱՄՆ-ի համար ստեղծվում էր շահավետ իրավիճակ: Զսպելով ԽՍՀՄ ձգտումները, օր օրի սպառնացող վտանգը չարաշահելով՝ Տրումենի վարչակարգը Թուրքիան վերածում էր անդեմ ու պաշտպանություն մուրացող մի տարածքի, որի վրա կարող էր օգտագործել իր ազդեցության բոլոր լծակները:

Այս պայմաններում ցանկացած դիմում կամ կոչ չէր կարող փոխել ընդգծված քաղաքական ուղեգիծը, որովհետև նրանից փոքր շեղումն անգամ վտանգի տակ կոներ տարածաշրջանում ամրապնդվելու ծրագիրը:

1944թ. փետրվար-օգոստոս ամիսներին ֆրանսահայ երիտասարդությունը մշակեց չորս տեղեկագրեր, որոնք գաղտնի, գերմանական զավթման պայմաններում տարածվեցին Ֆրանսիայի հայկական գաղթօջախներում:

Առաջին տեղեկագիրը (Բյուլետենը) գրված էր 1944թ. փետրվարին: Դիմելով հայրենակիցներին՝ հեղինակները բացահայտում են փաստաթղթի մշակման անհրաժեշտությունը, որը կապված էր «միջազգային իրադարձությունների ժամանակակից փոփոխությունների հետ»: Ինչից էլ ելնելով՝ հայ հայրենասերները հանգել են այն կարծիքին, որ անհրաժեշտ է միավորել ողջ հայկական բարի կամքը, ամրացնել կապը գաղթօջախների միջև և ընթանալ միջազգային առկա հարաբերություններին համահունչ:

Երկու համաշխարհային պատերազմների հետևանքով միջազգային իրադրության ծայրահեղ խառնաշփոթությունը չի կարող երկար շարունակվել: Անկասկած, այս պատերազմում հաղթած տերություններն անելու էին ամեն կարելին, որպեսզի հիմքեր ստեղծվեն այսօրվա ամուր խաղաղության և նոր

³ Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., Ереван, 2010, стр. 104-105.

միջազգային կարգերի համար: Այդ կարգերը պարտավոր են տալ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և տարածքային խնդիրների վճիռներ, որոնք երկար ժամանակ մնացել են անլուծելի⁴:

Հավատալով բազմախոստում հայտարարություններին, որոնք ապակողմնորոշում էին աշխարհի ժողովուրդներին և առաջին հերթին Երկրորդ աշխարհամարտի ավերածությունները տեսած ու հուսալի ապագայի ձգտող ժողովուրդներին, տեղեկագիրը կատարում է հարցադրում. «ինչ կարող է տալ հայկական վտարանդությանը այդ նոր աշխարհը»⁵:

Խնդրի մինչպոստդամյան և հետպոստդամյան քննարկումները պատասխան էին տալիս այդ հարցադրմանը, հույս ներշնչում, որ կառուցվելիք նոր հարաբերությունները որևէ տեղաշարժ կգրանցեն: Սակայն, մեծ տերությունների ծավալապաշտական քաղաքականության պատճառով աշխարհը դանդաղ ներգրավվում էր առանձնացման գործընթացի մեջ, որին հետագայում տրվելու էր սառը պատերազմ անունը: Այդ պայմաններում կարելի⁶ էր հուսալ, որ հայության գերված հայրենիքին կշնորհվի ազատություն, կամ կստեղծվեն հայրենագրկված հայ գաղթականության համար հայրենիք վերադառնալու պայմաններ:

Տեղեկագիրը հիշեցնում էր, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո հայրենիքը բաժանվեց երկու մասի: Մի մասից բնիկ ժողովուրդը կոտորվեց, բռնագաղթվեց արտերկիր, մյուս հատվածը, 1918թ. ազատագրվելով դարավոր գերությունից, ստեղծեց իր ազգային միասնությունը և հետագայում մտնելով ԽՍՀՄ կազմի մեջ, դարձավ բոլոր հայերի հույսի հայրենիքը: Այսպես սկսվում է հայության երկու հատվածների միավորման ձգտումը, որը հայ ժողովրդի ապագայի տեսանկյունից տեղեկագիրը համարում է բազմախոստում:

Երկրորդ աշխարհամարտին հայության ակտիվ մասնակցությունը համարելով վճռական գործոն՝ տեղեկագիրը հույս է հայտնում, որ ի վերջո կստեղծվեն հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, իրավաբանական, տարածքային միասնության սպասվելիք հնարավորությունները:

Տեղեկագրի կարծիքով տարագրության մեջ գտնվող հայերը պետք է հուսան, որ կվերացվի անարդարությունը, որ «կգա այն օրը, երբ մեր ժողովրդի երկու հատվածները, որ քսանհինգ տարի առաջ հանցագործ կերպով բա-

⁴ Նույն տեղում, էջ 106:

⁵ Նույն տեղում:

ժանվել էին» նորից կկարողանան միավորվել, ավելին՝ «հայկական խնդիրը կլուծվի արդար կերպով»⁶:

Փոփոխվող աշխարհում տեղի կունենան իրադարձություններ, երբ ուժի քաղաքականությունն իր տեղը կզիջի իրավական հարաբերություններին, այդ ժամանակ էլ «հայ ժողովուրդը կստիպի լսել իր ձայնը»: Պետք է պատրաստվել այդ պահին, միավորել հայկական բոլոր ուժերը. «...եկող սերունդը չի ների մեզ, եթե բաց թողնենք այդ պահը»⁷:

Անհրաժեշտ է, որպեսզի մեզանից յուրաքանչյուրը գիտենա, որ մեր ժողովուրդը կարող է օրինական հիմունքներով պահանջել մյուս բոլոր ժողովուրդներին հավասար իրավունքներ⁸:

Լավատեսական գաղափարներով և սպասելիքներով տոգորված առաջին տեղեկագրին հաջորդում է 1947թ. մայիսին գրված երկրորդ տեղեկագիրը:

Այն հիմնականում անդրադառնում է համաշխարհային երկու պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցության, թուրքական քաղաքականության, միջազգային հարաբերությունների հարցերին և եզրահանգում, որ «Պետք է անել ամեն հնարավորը, որպեսզի չլսված անարդարությունը, որի զոհը դարձավ մեր ժողովուրդը, վերջնական և ընդմիշտ կանոնավորվի: Պետք է ունենանք ամուր հաստատակամություն, անենք մեզանից կախված ամեն ինչ, որպեսզի ապագա խաղաղությունը հնարավոր դարձնի հայ գաղթականության վերադարձը հայրենի երկիր...»⁹:

Երկրորդ տեղեկագիրը, վերլուծելով 1915թ. իրադարձությունները, ընդգծում է, որ երկիրը, զրկվելով հարազատ ժողովրդից «վերածվեց գրեթե անապատի», դա 20-րդ դարում իրականացված այնպիսի ոճրագործություն էր, որի նմանին չենք հանդիպում անգամ «պատմության բարբարոսական փուլում»:

Այնուհետև տեղեկագիրն անդրադառնում է ժողովրդագրական ցուցանիշներին: Վերջին մարդահամարի տվյալներով Թուրքիայի բնակչությունը կազմում է 16.188.000: Բնակչությունը, սակայն, տեղաբաշխված է անհամաչափ: Թուրքական 63 նահանգներից բնակչության խտությունը բարձր է Սև և Էգեյան ծովերին հարող շրջաններում, որտեղ մեկ քառակուսի կմ-ի վրա ապրում են 20-80 մարդ, իսկ հայկական նահանգներում՝ 1-10 մարդ, միջինը՝ 5

⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 108:

⁹ Նույն տեղում, էջ 110:

մարդ: Այստեղից էլ խիտ բնակչություն ունեցող հայկական նահանգները կորցրել են բնակչության 60-70%-ը¹⁰:

Երրորդ տեղեկագիրը վերլուծում է նաև Թուրքիայի տնտեսության, գյուղատնտեսության, հանքարդյունահանման, արդյունաբերության, երկաթուղու, մինչև Առաջին աշխարհամարտ տնտեսության նշված ճյուղերի ցուցանիշները, հայ ժողովրդի ձեռներեցությունը և կատարելով լավատեսական ամփոփում, հույս հայտնում, որ եթե լուծվի Հայկական հարցը, ապա հայերը կապահովեն հայրենիքի վերածնունդը¹¹:

Արժարժված միտքը հաստատելու համար տեղեկագիրը համեմատություն է անցկացնում Թուրքիայի և Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական, ժողովրդագրական ցուցանիշների միջև, վերլուծում 1939-1945 թթ. Թուրքիայի վարած քաղաքականության հետևանքները, որոնք դուրս չեն մնա նոր աշխարհի ուշադրությունից, որ «երկու պատերազմների ընթացքում մեր թափած արյունը իզուր չի կորչի: Բոլոր միջոցներով մենք պահանջելու ենք փոխհատուցում»¹²:

Տեղեկագրերի լավատեսական կանխատեսումները համահունչ չէին միջազգային հարաբերությունների բովանդակությանը: Արժարժված մտքերը յուրաքանչյուր հայի երազանքների արտահայտության հանրագումարն էին, հեռու իրականանալու հնարավորությունից, որովհետև այնքան սպասված նոր աշխարհը կանգնած էր լրջագույն ընտրության առաջ: Բորբոքված պայքար էր ընթանում գերտերությունների ձևավորման համար: «Նոր աշխարհը» արդեն բաժանված էր երկու բևեռների, երկու հասարակական, տնտեսական, քաղաքական ճամբարների: Նրանց միջև մղվում էր թաքուն ու բացահայտ պայքար, որը խորանալով վերածվում էր անկրակոց պատերազմի:

Նման բովանդակություն որդեգրած միջազգային հարաբերություններն անուշադրության էին մատնելու ցանկացած թեկուզ արդարացի խնդիր, քանզի գերագույն նպատակը ուժերի հավասարակշռության, ռազմական ու քաղաքական գերազանցության ապահովումն էր:

Տեղեկագրերը, հոետորաբանությունը զուգակցելով ցանկությունների հետ, սփյուռքահայ սովար զանգվածներին էր մատուցում ապագայի վերադասավորությունները, կանխատեսում Հայկական հարցի այնպիսի լուծում, որը

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 111:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 116:

¹² Նույն տեղում, էջ 122:

բխում էր ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության հիմնադրույթներից:

Տեղեկագրերի կարևորությունն այն է, որ միջազգային բարդագույն հարաբերությունների պայմաններում բարձրացվում էր սփյուռքահայության համախմբման, միակամության գաղափարը, նախանշում գալիք դժվարությունները, դրանց դիմակայելու միջոցները:

Փարիզում տպագրվող «Ժողովուրդ» թերթի հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ 1945թ. ապրիլի 5-ին Փարիզում գործող Հայ փախստականների կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Ա. Չոպանյանը հանդիպել է Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ դեսպանին և քննարկել հայկական հողային պահանջների ու հայրենադարձության հարցեր¹³:

Չպետք է մոռանալ, որ արտերկրի ԽՍՀՄ դեսպանատները պատերազմի ավարտի շրջանում չէին խուսափում հայ հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներից, հատկապես երբ պարզաբանվելու էին հայրենադարձության հետ կապված հարցերը, որովհետև ԽՍՀՄ ղեկավարությունը ցանկանում էր ճշգրտել մի շատ կարևոր խնդիր՝ սփյուռքահայությունը, նրա կազմակերպությունները ինչ դիրքորոշում և մասնակցություն էին ունենալու հայրենադարձությանը: Դիվանագիտական նմանատիպ պարզագույն միջոցառումները բացարձակապես չէին անդրադառնալու Հայկական հարցի լուծման խնդիրներին, որովհետև, նախ, դեսպանները չունեին այդպիսի լիազորություններ և երկրորդ՝ հանդիպումներով ստեղծվում էր հայապաշտպան տպավորություն, և գաղթօջախի հայրենագուրկ հայությունը հույսի բոլոր թելերը կապում էր ԽՍՀՄ-ի հետ:

Կարևոր նշանակություն ուներ նաև այն հանգամանքը, որ սփյուռքահայ կոմիտեների, խորհուրդների ղեկավար կազմում ընդգրկվել էին գործիչներ, որոնք դեռևս հիշում էին Ազգերի լիգայի վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ: Սփյուռքահայ կազմակերպությունները տեղյակ էին նաև միջազգային նոր կազմակերպության ստեղծմանը և հանդիպելով, ուղերձներ, նամակներ հղելով դաշնակից երկրների ղեկավարներին, փորձում էին հետագա գործունեության համար պարզել նրանցից յուրաքանչյուրի կարծիքը:

Սփյուռքահայությունը քաղաքական, գաղափարական նմանատիպ դրսևորումներից զատ գործնական միջոցառումներ էր ձեռնարկում՝ կազմա-

¹³ «Ժողովուրդ», Փարիզ, 1945, 6 ապրիլի:

կերպելով միտինգներ, ցույցեր, երթեր, համախոսականներ ու դիմումներ հղելով մեծ տերությունների ղեկավարներին, միջազգային կառույցներին:

1945թ. ազգային կառույցների ձևավորման շրջանում կազմավորվեց Լիբանանի և Սիրիայի միացյալ Ազգային խորհուրդը: Նրան աջակցում և աջխառանքներին մասնակցում էին հնչակյանները, կոմունիստները, ռամկավարները, Վերածննդի միությունը, այլ հայ հասարակական կազմակերպություններ: Խորհուրդը լայն ընդունելության էր արժանանում տարագիր հայության շրջանում: Խորհրդի աշխատանքներում որոշ տարածայնությունների պատճառով թեև ընդգրկված էր ՀՅԴ կուսակցությանը, սակայն մասնակցում էր մինչև հուլիսի 29-ը կազմակերպված ինքնաբերական հանրահավաքներին:

Հուլիսի 29-ին Խաղ արքեպիսկոպոս Աջապահյանի ղեկավարությամբ, Ազգային կուսակցությունների մասնակցությամբ, Ազգային խորհուրդը կազմակերպեց մեծ հանրահավաք: Վերջում հանրահավաքի մասնակիցների անունից հայկական տարածքների վերադարձի պահանջով հեռագիր ուղարկվեց Ստալինին:

«Ժողովրդի ձայն» թերթի հաղորդմամբ 1945թ. սեպտեմբերի 23-ին Բեյրութում, Հալեպում, Դամասկոսում, Զախում կազմակերպվեցին միտինգներ: Միտինգավորները պահանջում էին Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորել Թուրքիայի խլած հայկական տարածքները:

Բեյրութի Ազգային խորհրդի նախագահ Ադամ Մանվելյանն իր ելույթում խնդրի լուծման գործում բարձր գնահատեց տարագիր հայության համախմբվածությունը, միակամությունը: Միտինգում ելույթ ունեցան նաև ճանաչված ազգային գործիչներ Բենիամին Ժամկոչյանը, Բաղդասար Թերեզյանը: Այնուհետև խորհրդի նախագահ Ա. Մանվելյանն ընթերցեց Սիրիայի և Լիբանանի 200000 հայության անունից դաշնակից երկրների ղեկավարներ Ստալինին, Տրումենին և Էտլին ուղղված հեռագիրը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Բեյրութի, Հալեպի, Դամասկոսի, Զախայի բազմաթիվ հայեր, սեպտեմբերի 23-ին Ազգային խորհրդի ղեկավարությամբ գումարելով միտինգ, խնդրում են ձեզ լուրջ քննարկման ենթարկել Սիրիայի և Լիբանանի հայերի վիճակը, որոնք բռնի հեռացվել են հայրենի հողերից, որպեսզի ստեղծվեն պայմաններ հայերի Հայաստան ներգաղթի համար, պահանջում ենք Խորհրդային Հայաստանին միացնել Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական հողերը»¹⁴:

Այնուհետև հեռագիրն անդարդառնում էր Առաջին աշխարհամարտում

¹⁴ ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 47, թ. 217:

դաշնակիցների բանակների կազմում հայերի մասնակցությանը: Մենք, – ասվում էր հեռագրում, – բոլոր ազգությունների հերոսների արդարության ու ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության համար զոհվածների անունից ենք ներկայացնում մեր պահանջները. «Մենք համոզված ենք նրանում, որ Դուք, ովքեր կոչված են ժողովուրդների միջև անարդարության վերացմանը», կմիջնորդեք կարգավորելու «թուրք-հայկական վեճը, որը չնայած միության անդամների բազմաթիվ խոստումներին, առ այսօր լուծված չէ»¹⁵:

Պահպանվել է նաև Հովհաննես Աղբաշյանի զեկուցումը: Խոսելով հաղթական ավարտված պատերազմի մասին՝ զեկուցման հեղինակը հիշեցնում է, որ բոլոր մեծ ու փոքր ժողովուրդները, ժողովրդավարության, ազատության, արդարության սկզբունքներից ելնելով, հենվելով հաղթող երկրների տված խոստումների վրա, փորձում են լուծել իրենց խնդիրները: Նրանց թվում է նաև հայ ժողովուրդը, որ դուրս գալով ասպարեզ, պահանջում է իր «ցավոտ ու չլուծված հարցերի» լուծումը:

– Հայկական հարցը, – շարունակում է զեկուցողը, – երկար պատմություն ունի, որը սկսվում է թուրքական խաների կողմից հայ ժողովրդի ճնշման ու պարբերաբար ոչնչացման պահից¹⁶:

Ապա ներկայացվում են հայ ժողովրդի մինչև 1914թ. պատերազմն ընկած ժամանակահատվածի արյունալի պատմությունը, հայկական ինքնապաշտպանական մարտերը, Սան Ստեֆանոյի, Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացված հայոց ցեղասպանությունը, Գերմանիայի մեղսակցությունն այդ արյունոտ, մարդատյաց քաղաքականությանը՝ այդ առթիվ հղում անելով դեսպան Մորգենթաուի հուշերից¹⁷:

Աղբաշյանի զեկուցագրի շարունակությունը գուլք է Խորհրդային Ռուսաստանին, քննարկում և մեծարում է Լենին-Ստալին մտքի հայասիրական դրսևորում Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքի մասին դեկրետը, Սևրի պայմանագիրը, Երկրորդ աշխարհամարտին հայ ժողովրդի մասնակցությունը, ավելացնում, որ Եվրոպան չպետք է հանդես գա մի երկրի պաշտպան, որը պատերազմի ամբողջ ընթացքում խաղում էր կեղծ չեզոքություն:

– Եվ եթե ամբողջ աշխարհում ցրված հայերը ցանկանում են ներգաղթել Հայաստան, ապա միայն նրա համար, որ իրենց եղբայրների հետ զբաղվեն

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 218:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 220:

խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքով,- եզրափակում է զեկուցագիրը և հայերի երազանքի հույսը կապում է Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպան Ստալինի հետ:

Անհայտ է, սակայն, ստալինասիրական այս գովքի ճակատագիրը: Հավանաբար Ադրաշյանի պատմավերլուծական ակնարկն ուղարկվել է միայն Մոսկվա, որովհետև այն չէր կարող կցվել Տրումենին ու Էտլին ուղարկված հեռագրերին:

Սիյուռքահայ կազմակերպությունները, կոմիտեները համախոսականներ էին ուղարկում 1945թ. սեպտեմբերի 15-ին Լոնդոնում գումարվելիք երեք տերությունների ԱԳ նախարարների ժողովին:

Առաջինն այդպիսի նախաձեռնությամբ հանդես եկավ նոր կազմավորված Ֆրանսիայի հայկական Ազգային միությունը: Միության հայտարարությունը պատմական անդրադարձ կատարելուց հետո ավելացնում է. «...թուրքական կառավարությունը սպանությունների և արտաքսման ճանապարհով կոտորեց Օստոմանյան կայսրության հայ բնակչության մեծ մասը, թուրքերի կողմից գերված 300 000 հայ աղջիկներ և որբեր, որոնք բանտարկված են հարեմներում, բռնությամբ իսլամացվել են, երկու միլիոն և մի քանի հարյուր հազար հայեր, որ պատերազմից առաջ ապրում էին Թուրքիայում, Կոստանդնուպոլսի և Փոքր Ասիայի թուրքական քաղաքներում նրանցից այժմ մնացել է հազիվ 80 000-ը: Թուրքահայաստանի և Կիլիկիայի նահանգներում, ուր մեր ցեղը երբեմնի խաղում էր պատմական կարևոր դեր, այժմ հայ բնակչություն չունի»¹⁸: Միայն Կ. Պոլսի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի շրջաններից 500 000 հայերի պատերազմի ժամանակ բախտ վիճակվեց փրկվել կործանումից և տեղավորվել Կովկասում, Սիրիայում, Լիբանանում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում, Հարավային Ամերիկայում:

Ֆրանսահայ ազգային միությունը, հիշեցնելով ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի որոշումը, Լոգանի խորհրդաժողովի վերջնական ակտը անվանում էր ծանր սխալ՝ հույս հայտնելով, որ այն կուղղվի, և կիրագործվի Սևրի պայմանագիրը:

Դիմելով ԱԳ նախարարներին՝ ֆրանսահայերը խնդրում էին, որ այս անգամ, քննարկելով Հայկական հարցը, կընդունվի վերջնական, ամբողջական և արդար որոշում, և «Անդրկովկասի հայկական հանրապետությանը կմիացվեն

¹⁸ Армения..., стр. 123.

ոչ միայն Կարսի մարզը, այնպես էլ Թուրքիայի հայկական նահանգները»¹⁹:

– Ներկայումս ուրիշ երկրներում գտնվող հարյուր հազարավոր հայեր, կրելով գաղթական անունը, հիմնականում ցանկանում են իրենց աշխատանքը միացնել Հայաստանում բնակվող իրենց եղբայրների աշխատանքին, եթե չափից ավելի սահմանափակ տարածք ունեցող Հայկական խորհրդային հանրապետությունը ընդարձակվի Կարսի մարզի և Թուրքիայի հայկական նահանգների միացման ճանապարհով... Ներկայումս այդ մարզերի մեծ մասը ամբողջովին զուրկ է բնակչությունից... Միավորված ազգերի ղեկավարները հայտարարում էին, որ հիմնված Ազատության, Արդարության վրա կառուցելու են նոր աշխարհ, իրականացնելով այդ օգտակար իդեալի միայն մեկ արդար նվաճումը, ցուցաբերելով գործնական ծառայություն մարդկային առաջադիմությանը²⁰:

Սփյուռքահայությունը թերևս տեղյակ էր, որ հուլիսի 17 – օգոստոսի 2-ին գումարված Պոտսդամի կոնֆերանսում Հայկական հարցի քննությունը հանձնվել էր ԱԳ նախարարներին: Մեծ հույսեր էին կապվում նաև առաջիկայում գումարվելիք միջազգային կազմակերպության հետ, որ վերջապես այն կլուծի աշխարհասփյուռ հայության խնդիրը: Այդ ուղղությամբ դրական տեղաշարժեր էր գրանցում ամերիկահայ Ազգային խորհուրդը: Նրա՝ Պոտսդամի կոնֆերանս ուղարկած դիմումը պահանջում էր օրակարգ բերել և արդար լուծում տալ Հայկական հարցին. հայերին պետք է տրվի հնարավորություն՝ կրկին բնակվելու իրենց պատմական հայրենիքում՝ հայկական նահանգներում, որոնք ներկայումս գտնվում են Թուրքիայի կազմում, և որոնք այժմ պետք է վերադարձվեն իրենց միակ օրինական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին²¹:

Այնուհետև խորհրդի հեռագիրը ներկայացնում է դրվագներ հայոց պատմությունից, նկարագրում 1894-1896 թթ., 1915 թ. կոտորածների կործանարար հետևանքները, Թուրքիայի շարունակվող թշնամական քաղաքականությունը, հավելում, որ եկել է ժամանակը. «...երբ թուրքերը պետք է վճարեն հայերին՝ դարավոր անարդարության համար, թեև նրանք երբեք չեն կարող քավել իրենց մեղքը»²²:

Ամերիկայի հայ Ազգային խորհուրդը դիրեկտոր Ազնախանյանի ղեկավարությամբ աշախույժ էր հետպատերազմյան միջազգային իրադարձություն-

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 125:

²¹ Նույն տեղում, էջ 109:

²² Նույն տեղում, էջ 110:

ների, հատկապես մեծ եղյակի բանակցությունների, ՄԱԿ-ի կազմավորման գործընթացների նկատմամբ և, արձագանքելով դրանց, նորից հիշեցնում էր անլուծելի թողնված Հայկական հարցի մասին:

1945թ. հունիսի 8-ին Խորհուրդը Սան Ֆրանցիսկոյում գումարվելիք խորհրդաժողովին ուղղված հայտարարություն (դեկլարացիա) հրապարակեց: Հայտարարությունը հունիսի 13-ին տպագրվեց նաև «Սովետական Հայաստան» թերթում՝ մեծ ոգևորություն առաջ բերելով Խորհրդային Հայաստանում:

Հայտարարությունը, դիմելով ՄԱԿ-ի խորհրդաժողովի պատգամավորներին և մամուլի ներկայացուցիչներին, հիշեցնում էր, որ պահը նպաստավոր է, որպեսզի Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերը վերամիավորվեն Խորհրդային Հայաստանին, որը հնարավորություն կտա թուրքական ջարդերից հայրենազրկված մեկ ու կես միլիոն հայերին վերադառնալու հայրենիք:

Իսկ այդպիսի վճիռ կայացնելու հայ ժողովուրդը համաշխարհային երկու պատերազմների ընթացքում ցուցաբերել է նվիրվածությունը դաշնակիցներին, որոնք «ի նշան շնորհակալություն այն ավանդի, որ հայ ժողովուրդը մտցրել է ազատության ու դեմոկրատիայի մեծ գործի մեջ, նրանց (հայերին – Հ.Զ.) խոստացան ազատություն և անկախ պետության ստեղծում: Համապատասխան այդ խոստման՝ Ազգերի լիգան պրեզիդենտ Վիլսոնին հանձնարարեց ազատ, անկախ Հայաստանի սահմանները: Դա ընդունվեց բոլոր պետությունների, ներառյալ նաև Թուրքիայի կողմից և հաստատվեց Սևրի պայմանագրով: Այնուամենայնիվ այդ պայմանագիրը երբեք չիրականացվեց: Մեկը մյուսի հետևից տրված հանդիսավոր խոստումները մոռացվում էին, կամ զոհ էին բերվում հզոր տերությունների եգոիստական շահերին...»²³:

Հայտարարության ներկայացված հատվածի շարունակությունը գտվք է ռուս մեծ ժողովրդին, ԽՍՀՄ մյուս ժողովուրդներին, որոնց օգնությամբ հայ ժողովրդի մի հատվածը փրկվեց «անխուսափելի լիակատար ոչնչացումից»²⁴:

Սիյուռքահայ հասարակական կազմակերպությունների, կոմիտեների, խորհուրդների ԽՍՀՄ հայասիրական գործունեության փառաբանությունը գործելակերպ էր դարձել: Նման եզրակացությունների ենթատեքստը թեև պարզ էր, սակայն այդպես էլ չտարածվեց այն ակնհայտ ճշմարտությունը, որ յուրաքանչյուր նմանատիպ ձևակերպում հակադարձ ազդեցություն էր թողնում,

²³ «Սովետական Հայաստան», 1945, 13 հունիսի, թիվ 118:

²⁴ Նույն տեղում:

ամրացնում այն գաղափարը, որ լուծել Հայկական հարցը նշանակում էր դյուրացնել ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության նպատակների իրականացումը:

Հայկական տարածքների պահանջի արտերկրային քննարկումները, հակառակը, հակված էին այն տեսակետին, որ հայ ժողովրդի հողային կորուստներն արդյունք են բոլշևիկյան քաղաքականության, որ տարածքները ոչ թե բռնազավթել են Թուրքիայի կողմից, այլ խորհրդային, բոլշևիկյան ղեկավարությունը հանուն Թուրքիայի նվիրաբերել է հայության հայրենիքը:

Հայտարարությունը այդուհետ պատգամավորներին է ներկայացնում Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի դիրքորոշումը. «...հայերը կրկին ապացուցեցին իրենց նվիրվածությունը դեմոկրատիային և Միավորված ազգերի գործին: Նրանք նորից պայքարեցին և աչքի ընկան ամերիկյան բանակի շարքերում և մյուս միավորված ազգերի բանակներում»²⁵:

Հայտարարության գնահատելի հատվածներից էր պատերազմի տարիներին Հայաստան-Թուրքիա համեմատության անցկացումը: Եթե Թուրքիան ապաստան էր որոնում «կեղծ չեզոքության քողի տակ, միևնույն ժամանակ ցույց տալով նացիստներին ամեն տեսակ օգնություն», ավելին, Թուրքիան «ավելի հեռու գնաց և անամոթաբար հայտարարեց, որ նա ուզում է տեսնել Գերմանիայի հաղթանակը», միաժամանակ «շտապում էր ճնշել և ոչնչացնել մի քանի հազար հայերին, որոնք դեռևս մնում էին Թուրքիայի սահմաններում», ապա թե՛ սփյուռքահայության, թե՛ հայրենիքի հայության ավելի քան 700000 զավակները բոլոր ռազմաճակատներում մարտնչում էին գերմանական բանակների դեմ: Սակայն արդյունքում «...նույնիսկ Արարատ լեռը, մեր ժողովրդի փառքն ու պարծանքը և ամբողջ հազարամյակների ընթացքում նրա հույսերի ու ըղձերի ամենաարտահայտիչ սիմվոլը, մնում է թուրքական տիրապետության տակ»²⁶:

Կրկին բարձրաձայնելով հայրենիք վերադառնալու սփյուռքահայության օրինական ցանկությունը, հայտարարությունը ցավով նշում է, որ «Թուրքական տիրապետության տակ այս կամ այն ժամանակ գտնված քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդներից միայն հայերն են, որ իրենց հարազատ հողերը դեռևս չեն ազատագրել Թուրքիայից»²⁷:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում:

Ամերիկայի հայ ազգային խորհուրդը, ցուցաբերելով գումարվելիք խորհրդաժողովի քննվելիք հարցերի առթիվ տեղեկացվածություն, գիտենալով հանդերձ, որ խորհրդաժողովը, բացի ՄԱԿ-ին առնչվող կազմակերպական հարցերից, չի քննարկելու հայության տարածքային ու հայրենադարձության խնդիրները. «Այնուամենայնիվ ոգուն լինելով համապատասխան, մենք բարձրացնում ենք այդ հարցը, որը ամոթալի բիծ է միջազգային հարաբերություններում արդեն մոտավորապես երեք քառորդ դարի ընթացքում...»:

– Մենք խոսում ենք, – շարունակում է հայտարարությունը, – բռնապետության և տեռորի մեկ ու կես միլիոն զոհերի անունից, բռնապետություն և տեռոր, որոնք ոչ իրենց թափով, ոչ էլ բնույթով չեն տարբերվում այն դաժանությունից, որ նացիստները այս պատերազմի մեջ գործադրեցին Եվրոպայի անմեղ, անպաշտպան ժողովուրդների նկատմամբ: Մենք խոսում ենք՝ արտահայտելով արդարացի ու ստեղծագործ ըղձերը ժողովրդի, որը լիակատար իրավունք ունի հույս հայտնելու, որ այս անգամ նա խաղալիք չի դարձվի ուժի քաղաքականության միջազգային շախմատային տախտակի վրա: Մենք չենք ուզում ոչ այլ ինչ, եթե ոչ մեր հայկական հողի միացումը ազատ, անկախ Հայաստանի գոյություն ունեցող պետությանը և արտասահմանում ապրող ու Հայաստան մեկնելու ցանկություն ունեցող բոլոր հայերի վերադարձը այնտեղ:

Դա մեր բանական ու անվիճելի իրավունքն է: Այնքան ժամանակ, քանի հայ ժողովրդի ըղձերը կմնան անկատար, Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հաշիվը չի փակվի: Այնքան ժամանակ, քանի հայերի նկատմամբ հանդես չի բերվի նոր արդարություն դարավոր անարդարությունից հետո, չի կարող հաստատուն խաղաղություն լինել մեր և Թուրքիայի միջև²⁸:

Հայ ժողովուրդը ցանկանում է, հայտարարում է Ազգային խորհուրդը, հաշտ ու խաղաղ ապրել հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ, որին հասնելու միակ ճանապարհը «պատվավոր խաղաղության» հաստատումն է, մի խնդիր, որը ժամանակին բարձրացրել ու պաշտպանել են Զ. Բրայսը, Վ. Գլադստոնը, Կլիմանտոն, Վ. Վիլսոնը, Լենինը, Ա. Ֆրանսը, Ֆ. Նանսենը, Ժ. Ժորեսը, Ստալինը:

Հայկական հարցի պատմությունից քաջաճանոթ անուններ, որոնց մի մասը, բարոյական ու մարդասիրական սկզբունքներից ելնելով, հայ ժողովրդի համար դժվարագույն ժամանակներում իրենց ձայնը բարձրացրին և համաշխարհային խղճին կոչ էին անում բռնել մարդակեր թուրքի ձեռքը, սատար

²⁸ Նույն տեղում:

կանգնել Արևելքի քաղաքակրթությունը կրող հայ ժողովրդին: Բայց նշված անունների շարքում կան մարդիկ, ովքեր, իրականացնելով շահամոլ քաղաքականություն, Հայկական հարցը մղելով անիրագործելի տարածք, երեսպաշտ ու ճշմարտությունից խուսափող ձևակերպումներով սփոփում էին հայ ժողովրդին, հաջորդ պահին արդեն Թուրքիայի մեջքին ամրացնող կիսագաղութի խորհրդանիշ փախնը:

«Հայաստանին ծառայելը նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը» խոսքերի հեղինակը Գլադստոնն էր²⁹: Ամերիկայի հայ ազգային խորհուրդը առանց մեկնաբանության, որպես ազդեցիկ վերջաբան օգտագործելով ավանդական հակահայկական քաղաքականություն վարող Անգլիայի վարչապետի միտքը, պետք է կանխատեսեր սպասվելիք այն հուսախաբությունը, որը դանդաղ, բայց վերջնական տեսք էր ստանում հետպատերազմյան աշխարհաբաժան քաղաքականության գործընթացում:

Հայտարարությունը, այնուամենայնիվ, իրականության ճշմարիտ արտահայտությունը լինելով հանդերձ, միաժամանակ, ինչպես հատուկ էր ժամանակի հայկական զգացմունքային ու հույսաշատ փաստաթղթերին, այժմ արդեն լիարժեք հնարավորություն էր տալիս փոքր ժողովուրդների ճակատագիրը լուծողներին օգտագործելու ավանդական այն ձևաչափերը, որոնց ծանրության տակ կքաժ ժողովուրդները պետք է մոռացության մատնեին իրենց խնդիրների արդար լուծման երազանքներն անգամ:

Ազգային խորհրդի հայտարարությունը միջազգային հետաքրքրության արժանացավ: Տարբեր համոզմունքների տեր գործիչները, գնահատելով հայտարարությունը, իրենց հավելումներն էին անում:

Էջմիածնի եկեղեցական ժողովի մասնակից, Քենտրբերիի տաճարի վանահայր Հյուլետտ Ջոնսոնը, ամերիկահայ «Լրաբեր» թերթի թղթակից Պատրիկ Սելյանի հարցին պատասխանելով, ասում է. «Ես լիովին և ի սրտե համաձայն եմ, որ Թուրքիայի կողմից խլված մարզերը պետք է վերադարձվեն Հայաստանին: Ամերիկահայերի Ազգային Խորհրդի դեկլարացիան, իմ կարծիքով, միանգամայն արդարացի է ու հիմնավոր: Թուրքիան դիտավորյալ կերպով ձգձգում է իր խլած մարզերի տնտեսական զարգացումը: Դրանց բնակչությունը մինչև այժմ էլ անհամեմատորեն քիչ է՝ այն ժամանակ, երբ դրանց օրինական բնակիչները ցրված են ամբողջ աշխարհով: Թուրքիան աներևակայելի անգթությամբ բնաջնջում էր հայ բնակչությանը: Հաղթող տե-

²⁹ Նույն տեղում:

րությունները Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայտարարեցին, որ արդարությունը պահանջում է այդ մարզերը վերադարձնել նրա օրինական տերերին:

Այն, ինչ որ գրված է այն ժամանակ, պետք է այժմ կենսագործվի:

Ես ողջունում եմ դեկլարացիայի հրապարակման փաստը և այն համարում եմ խիստ արդիական»³⁰:

Ամերիկայի հայ Ազգային խորհուրդն իր գործունեությամբ վերածվել էր ազգային խնդիրները համակարգողի, իր շուրջը համախմբելով տարբեր երկրներում գործող հայկական կազմակերպություններին: Խորհրդի հեղինակության նշանակալի գնահատականն այն էր, որ այն ճանաչվեց որպես «ամերիկյան ազգային կազմակերպություն» և դիտորդի կարգավիճակով իրավունք ստացավ մասնակցելու Սան Ֆրանցիսկոյի վեհաժողովի աշխատանքներին:

Խորհուրդն այդ հնարավորությունն օգտագործեց պատգամավորների հետ կապերի հաստատման, Հայկական հարցը հանգամանալից ներկայացնելու ուղղությամբ:

1945թ. հունիսի 8-ի ՏԱՍՍ-ի հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ խորհուրդը, ի պատիվ Սան Ֆրանցիսկոյի խորհրդաժողովի մասնակից ԽՍՀՄ պատգամավորների, կազմակերպել է ճաշկերույթ: Ճաշկերույթին մասնակցում էին նաև Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի պատգամավորները, Կանադայում ԽՍՀՄ դեսպան Զարուբինը, շուրջ 300 այլ հրավիրյալներ, Ազգային խորհրդի ղեկավարությունը:

Ճաշկերույթը բացել և ներկաներին ողջունել է Ազգային խորհրդի տեղական բաժանմունքի նախագահ Թաթարյանը: Ելույթ են ունեցել Ֆրեզնոյի «Նոր օր» թերթի խմբագիր Անդրեասյանը, Ազգային խորհրդի դիրեկտոր Ազնախանյանը³¹:

Միջոցառումը փաստորեն անձնական կապերի հաստատման նպատակ չուներ: Այն գործնական բնույթ ուներ և փորձ էր արվում հիմքեր նախապատրաստելու հետագա գործունեության համար: Հատկապես Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները ձգտում էին ընդունելի դարձնել համագործակցության, ԽՍՀՄ-ի և նրա պատգամավորների հետ բարեկամության գաղա-

³⁰ Նույն տեղում, 1945, 26 հունիսի:

³¹ Նույն տեղում, 1945, 15 հունիսի, թիվ 119:

փարը, որի համար հայ ժողովուրդը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին իր ակտիվ մասնակցությամբ կայուն հիմքեր էր ստեղծել:

ԽՍՀՄ, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի պատգամավորները հատկապես անդրադառնում էին խորհրդային իշխանության տարիներին հայ ժողովրդի տնտեսական, մշակութային նվաճումներին, ԽՍՀՄ ժողովուրդների հետ հայ ժողովրդի հետզհետե խորացող ու ամրապնդվող բարեկամությանը³²:

Ճաշկերույթն ավարտվել է «մեծ գորավար Ստալինի» մեծարման կենացով:

Սփյուռքահայ կազմակերպությունների գործունեությունը, դժբախտաբար, հազեցած չէր ժամանակահունչ մարտավարությամբ ու ռազմավարությամբ: Նորից շարունակվում էր արդեն քանի դար անբաժանելի դարձած դիմումների, համախոսականների, հայտարարությունների գործելակերպը: Ստեղծվում էր այն տպավորությունը, որ բացակայում էին ծրագրային գործունեությունը, ընդհանուր ղեկավարությունը: Աշխարհի տարբեր երկրներում ձևավորված ազգային կառույցները, հաջորդաբար հիշեցնելով հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, ցեղասպանությունը, միօրինակ պահանջներ էին ներկայացնում, այն դեպքում, երբ Պոստդամի խորհրդաժողովից հետո արդեն պարզ էր, որ մերժված Հայկական հարցը նորից չի հայտնվի միջազգային որևէ կառույցի օրակարգում: Անհրաժեշտություն էր դառնում հայրենի իշխանության հետ համագործակցության հաստատումը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Շուրջ երկու հարյուր տարի իր վրա կրելով եվրոպական դիվանագիտության դաժան հարվածները՝ հայրենագրված հայությունը հավատ ուներ ժողովրդավարություն, արդարություն, իրավունք հասկացությունների նկատմամբ: Այդ հավատն ավելի խորացավ ՄԱԿ-ի բարձրագույն սկզբունքների հանրառեակումից հետո, և սփյուռքահայությունը, արդեն ավարտվող հաղթական պատերազմը գնահատելով որպես բարենպաստ իրավիճակ, սկսեց նախապատրաստական աշխատանքները Հայկական հարցը միջազգային ատյանների քննությանը ներկայացնելու համար: Ահա այս հարցերն է ներկայացնում «Սփյուռքահայության պայքարը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ» բաժինը: Գնալով ինքնակազմակերպման ճանապարհով՝ գաղթօջախներում սկսվեց ազգային կազմակերպությունների ձևավորման գործընթացը: Ասպա-

³² Նույն տեղում:

րեզ եկած Ազգային խորհուրդները մշակում էին գործունեության ծրագրեր, համախմբում էին տարագիր հայությանը, ձևավորում նախաձեռնող խմբեր:

Առաջին խոշոր միավորումը ստեղծվեց 1944թ. մարտի 19-ին: Ամերիկյան Ազգային խորհուրդն ընդգրկում էր Հայ դեմոկրատական լիբերալ կուսակցությունը, Հայկական առաջադիմական լիգան, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը:

Բանալի բաներ – Սիյունք, միջազգային հարաբերություններ, Թուրքիա, ԱՄՆ, Անգլիա, ԽՍՀՄ:

БОРЬБА АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ ЗА РЕШЕНИЕ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА

ОВАНЕС ЗАТИКЯН

До 1940 г. Турции удалось осуществить свою позицию “нейтральности”. Однако, когда немецкая опасность стала угрозой для ее существования, определила свою политику, которая резко изменилась после Тегеранской конференции (28 ноября – 1 декабря 1943 г.), когда Англия взяла на себя обязанность “воспитания” Турции. После Сталинградской победы и открытия второго фронта, особенно после 1944 г., когда стало понятно, что Германия идет к неминуемому поражению, 2 августа 1944 г. Турция порвала дипломатические отношения с Германией, а позже, 23 февраля 1945 г., объявила войну Германии и Японии.

Вот таким было международное положение, когда СССР хотел “решить” поставленный еще в 1921 г. самый запутанный Армянский вопрос, поднимая проблему армянских территорий.

Естественно, все это не могло не повлиять на советско-турецкие отношения. Если советская сторона считала требования восстановлением исторической справедливости и способом осуждения проводимой Турцией политики во время войны, то Турция еще раз убедилась, что единственное условие избежать территориальных потерь – урегулирование отношений с Западом, превращая страну в антисоветскую базу. Тем более, чувствуя, что не может противостоять СССР, Турция не пожалела усилий подойти к проблеме в том формате, когда свое решающее слово скажут США и Англия.

Последние не могли себе позволить, чтобы влияние Турции распространилось на Малую Азию, потому что в этом случае утвердилась бы ее позиция в регионе, и арабские страны и Иран попали бы под ее воздействие.

Турция, почувствовав серьезность момента, проявляла терпение, не выражала неспособность в борьбе с СССР, а только имела цель вовлечь в противоборство и Англию, и США, смело осознав, что они никогда не позволят расширению СССР к Средиземному морю. Вот почему в течение всей войны не было проявлено взаимопонимания, доверия, каждая из сторон, имея далеко идущие цели, не пожалела усилий в вопросе выигрыша времени, для обоснования полюсов противоречий, что сделало бы максимально ясными программы противостоящей стороны.

Ключевые слова – диаспора, международные отношения, Турция, США, Англия, СССР.

ARMENIAN DIASPORA'S STRIVE TO SOLVE THE ARMENIAN ISSUE

HOVHANNES ZATIKYAN

This article makes us aware of the strive of the Armenians of diaspora to find a solution to their issue. The Armenians, deprived of their own country, having suffered for about 200 years from European diplomatic blows still believed in such concepts as democracy, justice and rights. Their beliefs got enforced around the year of 1944 by different UN declarations concerning righteous principles. With this faith and considering the victorious end of the II world war as a convenient moment, the Armenians of diaspora commenced preliminary arrangements to present the Armenian issue to the International Law Commission. They began to form Armenian communal organizations in diaspora. The organization councils were initiating and developing various programs, gathering the displaced Armenians, organizing set-up groups and so on.

The Armenian National Committee of America, the first big communal organization was created on the 19th of March of 1944. It incorporated The Armenian Democratic Liberal Party, The Armenian Progressive League and the Social-Democrat Henschagian Party.

Key words – diaspora, international relations, Turkey, US, England, SSSR.